

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 27 (2011)

Εκλογές πρώτης, δεύτερης και τρίτης τάξης: κόμματα, ηγεσία, αποχή

Ιωάννα Τσιβάκου, Εν κινδύνω. Από την τεχνολογία στην ηθική

Ιορδάνης Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/sas.813](https://doi.org/10.12681/sas.813)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Ι. (2015). Ιωάννα Τσιβάκου, Εν κινδύνω. Από την τεχνολογία στην ηθική. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 27, 187-193. <https://doi.org/10.12681/sas.813>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Ιωάννα Τσιβάκου, *Εν κινδύνω. Από την τεχνολογία στην ηθική*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2010, σελ. 415.

Η Ιωάννα Τσιβάκου, ομότιμη καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου στο αντικείμενο της Οργάνωσης και Διοίκησης, στο καινούργιο της βιβλίο θέτει ως κεντρικό ερώτημα εκείνο των προϋποθέσεων υπό τις οποίες 'ο σύγχρονος άνθρωπος θα δυνηθεί να ελέγξει την ορμή των ροών της πληροφορίας και της γνώσης ώστε να τις στρέψει προς όφελος και όχι προς ζημία της ανθρωπότητας'. Η συγγραφέας οργανώνει τη διερεύνηση αυτού του ερωτήματος συστηματικά στα εξής κομβικά μέρη: 'Αντί εισαγωγής: η κοινωνία του φόβου', 'Μέρος πρώτο: οι τεχνολογικοί κίνδυνοι και η αντιμετώπισή τους', 'Μέρος δεύτερο: ηθική και κίνδυνοι', 'Μέρος τρίτο: η αναβίωση του έθνους', 'Αντί epilόγου: το νέο, ηθικό ιδεώδες του κράτους'.

Το κοινωνικό τοπίο εντός του οποίου γίνεται η αναζήτηση ορθοκανονιστικών απαντήσεων, έγκυρων επιστημικά και επιστημολογικά, είναι αυτό της τεχνολογικής γένεσης και κυκλοφορίας άυλων και ανώνυμων πληροφοριών. Έχουμε οδηγηθεί στη συγκρότηση ενός εικονικού, πλαστού κόσμου, σε διάσταση με τον πραγματικό, γεγονός που προκαλεί παγκόσμιες κρίσεις και ενισχύει καθημερινά μέσω και των ΜΜΕ την αίσθηση αδυναμίας και διακινδύνευσης του εξατομικευμένου αλλά και απομονωμένου σύγχρονου ανθρώπου. Η συγγραφέας αναζητεί και καταδεικνύει εκείνες τις 'πτυχώσεις' της κοινωνικής πραγματικότητας εντός των οποίων θα μπορούσαν να αναπτυχθούν οι κατάλληλες διεργασίες, έτσι ώστε να αναδυθεί ένα νέο ηθικό ιδεώδες, μια ηθική της ευθύνης.

Το εγχείρημα της Τσιβάκου είναι εξόχως ενδιαφέρον και επίκαιρο: τα δε κύρια μέρη της εργασίας της, πυκνά σε ύφος και περιεχόμενο, θα μπορούσαν να παρουσιασθούν με τον ακόλουθο τρόπο, τηρουμένων ασφαλώς των αναλογιών που επιβάλλονται από τον χαρακτήρα της βιβλιοπαρουσίασης και κάποιας κριτικής αποτίμησης σε γενικές γραμμές.

Η 'κοινωνία του φόβου' σχηματίζεται εντός κάθε εθνικού χώρου ο οποίος κατακλύζεται από παγκοσμιοποιημένες ροές πληροφοριών. Η ροϊκή αυτή κίνηση διαχέεται στην καθημερινή πραγματικότητα με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργείται ένα είδος δινών, ανεξέλεγκτων από τους μηχανισμούς του κράτους. Με τη

σειρά τους, αυτές οι δίνες επιτείνουν την αδυναμία του απλού ανθρώπου 'να κατανοήσει τον ρόλο της τεχνολογικής αύξησης και διάχυσης των πληροφοριών ως προς την παραγωγή και διάδοση κινδύνων και φόβου'. Κατά την Τοιβάκου, στη σφαίρα του κοινού φαντασιακού, το εθνικό κράτος, αν και ανίκανο ουσιαστικά να χειρισθεί πολύπλοκες καταστάσεις, διατηρεί την αλήκη του ως υπέρτατος θεσμός δικαίου στον οποίο προσβλέπουν τα σύγχρονα άτομα. Η συγγραφέας αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την εκδήλωση της πρόσφατης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και την επιστροφή των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας στο έθνος-κράτος, το οποίο μέσω ενός 'new deal' 'οφείλει' να βρει τον τρόπο να τις βγάλει από το αδιέξοδο.

Στην εισαγωγή της, επιμένει στη σημασία διάκρισης των εννοιών 'ρίσκο' και 'κίνδυνος'. Στην πρώτη περίπτωση, η ανάληψη ρίσκου σημαίνει εκούσια έκθεση του ατόμου σε κίνδυνο. Στη δεύτερη περίπτωση, η κοινωνιολογική ανάλυση έχει επικεντρώσει την προσοχή της στο 'είδος και τη φαντασιακή βίωση του κινδύνου που το ρίσκο εσωκλείει'. Οι πιθανοί κίνδυνοι ή η συναισθηματική τους βίωση δεν αφορούν πλέον του λήπτες μιας απόφασης αλλά όλο το κοινωνικό σύνολο. Ως χαρακτηριστικές περιπτώσεις θα μπορούσαν να αναφερθούν τα εργαστήρια πυρηνικής φυσικής, μοριακής βιολογίας, ιατρικής της αναπαραγωγής και της γενετικής του ανθρώπου.

Σε όλους αυτούς τους χώρους αναλαμβάνονται υπέρμετροι κίνδυνοι από τις αποφάσεις των επιστημόνων εξαιτίας των πολλαπλών παρεμβάσεών τους στις ροές των φυσικών στοιχείων, 'τις οποίες η ψηφιακή τεχνολογία έχει μετατρέψει σε ροές πληροφοριών, υποτιμώντας τις διαστάσεις όσων κινδύνων εμφωλεύουν σε αυτές τις παρεμβάσεις'. Το αποτέλεσμα του τεχνοεπιστημονικού habitus που έχει κατοχυώσει στη σύγχρονη κοινωνία είναι 'ο φόβος και ο κίνδυνος να καταστούν στοιχεία της καθημερινής μας κουλτούρας'. Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει βεβαίως να τονισθεί και η ιδιαιζόντως ρευστή μορφή των ποικιλώνυμων μορφών ρίσκου/κινδύνου: οι κίνδυνοι διαχέονται στην καθημερινή πραγματικότητα μέσα 'από την ταχύτητα της οικουμενικής [τους] εξάπλωσης, ήτοι από την αποσύνδεση [τους] από τις έννοιες του χώρου και του χρόνου...'

Στην πραγματεία της, η Τοιβάκου επικεντρώνει την προσοχή της τόσο στα αίτια παραγωγής όσο και στους τρόπους αντιμετώπισης των κινδύνων που γεννιούνται μέσα σε αυτό το σύνθετο τεχνοεπιστημονικό και πληροφοριακό περιβάλλον. Διεκδικεί δε ένα είδος πρωτοτυπίας για την εργασία της, καθώς αυτή εστιάζει στη διερεύνηση των νέων κοινωνικών σχέσεων που μπορούν να αναπτυχθούν εντός του χώρου της εργασίας. Εκεί εντοπίζει η συγγραφέας τη δυνατότητα συγκρότησης ενός νέου εθνικού ιδεώδους. Το ιδεώδες αυτό μπορεί να συνδυασθεί με μια ηθική της υπευθυνότητας και της εγγύτητας, που είναι ικανή να εξυψώσει

‘το εξαστομικευμένο υποκείμενο ώστε να αντικρίξει το οικουμενικό μέσα από την ασφάλεια μιας πνευματικής κοινότητας’.

‘Οι τεχνολογικοί κίνδυνοι και η αντιμετώπισή τους’. Στο πρώτο μέρος της εργασίας της η Τσιβάκου διαπραγματεύεται αναλυτικότερα την εικονική φύση των κινδύνων που προκύπτουν από τις πληροφοριακές ροές· οι κίνδυνοι αυτοί λειτουργούν ως ένα είδος υπόμνησης του θανάτου που υποκρύπτεται εντός της ίδιας της ζωής. Ο εικονικός δε χαρακτήρας αυτών των κινδύνων ορίζεται ως τέτοιος ‘από το σύμπαν των μη πραγματοποιηθεισών πληροφοριών, ριζωμένων όμως σε ανθρώπινα βιώματα, ο δε ορίζοντας [τους] συμπίπτει με τον ορίζοντα των ανθρώπινων προσδοκιών’.

Η συγγραφέας παρουσιάζει αρκετά συστηματικά τις διαφορετικές προσεγγίσεις στην έννοια του κινδύνου, αρχής γενομένης από εκείνη που προτάθηκε στον χώρο της κοινωνιολογικής θεωρίας· χαρακτηριστική περίπτωση η θεώρηση του Beck. Η ιστορική-κοινωνιολογική σκέψη μας επιτρέπει να εντοπίσουμε, ανάμεσα σε άλλα, το παράδειγμα της στατιστικής, η οποία ‘επέβαλε τη διαίρεση των πραγμάτων του κόσμου και της κοινωνίας σε μέρη σταθμητά, συμβάλλοντας παράλληλα στη γένεση της τεχνοεπιστήμης, προκειμένου μέσω της εξειδικευμένης γνώσης να επιστατεί και να ελέγχει τις διαιρέσεις που η ίδια καθιέρωσε’. Το παράδειγμα της στατιστικής δεν είναι τυχαίο καθώς συνδυάζεται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και τη μηχανική συναρμογή του κοινωνικού συστήματος στο σύνολό του.

Στη σύγχρονη εποχή, παράγονται ολοένα και πιο λεπτομερή εργαλεία εκτίμησης και διαχείρισης ρίσκου, έτσι ώστε να καθησυχαστούν τα αισθήματα αβεβαιότητας και διακινδύνευσης και να τιθασευτούν οι μελλοντικές απειλές. Η πρώτη προσέγγιση στην έννοια του κινδύνου επιτρέπει στην Τσιβάκου να συμπεράνει:

Η αγαθή συμβίωση ωστόσο της υλικής πραγματικότητας του ‘εδώ και τώρα’ με την πληροφοριακή εικονικότητα του ‘εκεί και πέρα’ δεν μπορεί εύκολα να επιτευχθεί ούτε στην κοινωνική ζωή ούτε στην ανθρώπινη συνείδηση, χωρίς να δημιουργήσει διαταραχές τις οποίες οι σύγχρονες διαδικασίες εκκοινωνισμού, οι εποπτευόμενες από την τεχνοεπιστήμη, προσπαθούν αποτυχημένα να λειάνουν.

Οι έννοιες της συστημικής αυτοαναφοράς και ετεροαναφοράς αποτελούν τον πυρήνα της δεύτερης προσέγγισης στην έννοια του κινδύνου που εξετάζει η συγγραφέας. Αναφέρεται συστηματικά στο συναφές έργο του Luhmann. Στο πλαίσιο αυτής της δεύτερης προσέγγισης, παρατηρεί πως η πραγματικότητα, το κοινωνικό σύστημα συνολικά έχουν κατακλυσθεί από ένα ατιθάσαστο τεχνολογικό-εικονικό στοιχείο. Το κοινωνικό σύστημα έχει εφεύρει ως διέξοδο το να ‘καμπυλώνει τα όριά του και να παρεμβαίνει στη συνοριακή περιοχή των φράκταλ, εκεί

όπου τα κοινωνικά συστήματα επικοινωνούν γεννώντας κινδύνους'. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η εμφάνιση και η διαχείριση, από τα συστήματα υγείας, της γρίπης των χοίρων. Θα μπορούσε βεβαίως να δείξει με λίγες περισσότερες λεπτομέρειες τις συνθήκες που επικρατούν σε αυτές τις 'καμπυλώσεις' του κοινωνικού συστήματος, καθώς αυτές αναδεικνύονται ως δυνατοί τόποι γενέσεως του νέου ηθικού ιδεώδους στο δεύτερο μέρος του βιβλίου της.

Ακολούθως, η συγγραφέας εξετάζει τις αλλαγές που έχουν συμβεί στο 'καθεστώς πληροφωρίας και τεχνολογίας'. Προσεγγίζει τις αλλαγές αυτές από μια φιλοσοφική-ανθρωπολογική σκοπιά, όπως αυτή έχει προταθεί στο έργο φιλοσόφων και κοινωνικών επιστημόνων σαν τους Nietzsche, Bergson, Heidegger, Moscovici, Deleuze, Guattari και Καστοριάδη. Η κριτική προσέγγιση του έργου αυτών των θεωρητικών και η συστηματική της αναφορά στη χαιντεγκεριανή οντολογία βοηθούν την Τσιβάκου να επισημάνει πως 'η ουσία της τεχνολογίας δεν έχει τίποτε το τεχνολογικό, αλλά συνιστά μια "ενάρθρωση" ή "πλαισιο-θέτηση" που προσδιορίζει πώς βλέπουμε, σκεπτόμαστε και αποτεινόμαστε στον κόσμο'.

Αν και δεν μπορεί να γίνει λεπτομερής ανάπτυξη όλων των θεμάτων που τίγονται σε ένα τόσο πυκνό βιβλίο, θα έπρεπε ίσως να σημειωθεί πως η συγγραφέας θα μπορούσε να επιμείνει λίγο περισσότερο στην ανάλυση του φιλοσοφικού υπόβαθρου και των συγγενών επεξεργασιών που επιχειρήσαν οι προαναφερθέντες θεωρητικοί. Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσε να βοηθήσει το ευρύτερο κοινό της που μπορεί να μην είναι εξοικειωμένο με τον ειδικότερο φιλοσοφικό λόγο στον οποίο αναφέρεται στη συγκεκριμένη ενότητα του βιβλίου της.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας της, η Τσιβάκου αναφέρεται περαιτέρω στον ρόλο των ΜΜΕ και του διαδικτύου, στις πρακτικές γνώσης και, ειδικότερα, στις οργανωσιακές πρακτικές γνώσης αλλά και στη σχέση μεταξύ εθελοντικών οργανώσεων και κινδύνων, αποτιμώντας κριτικά τον ρόλο των ΜΚΟ. Αξίζει να σημειώσουμε πως, όσον αφορά τα ΜΜΕ, η συγγραφέας επισημαίνει πως αυτά αναταράσσουν όχι την ορθολογική σκέψη αλλά το συγκινησιακό υπόβαθρο της ανθρώπινης διάνοιας. Παρόμοιο όμως καθεστώς γνωστικής και ψυχολογικής σύγχυσης προκαλείται και από τον πληροφοριακό κυκλώνα που κυριαρχεί στο διαδίκτυο. Από την άλλη μεριά, οι οργανωσιακές πρακτικές γνώσης κατατείνουν να εξελιχθούν σε τόπους γενέσεως κινδύνων, στους οποίους η ανθρώπινη μνήμη υποκαθίσταται από την τεχνολογική και η συνείδηση των εργαζομένων γνώσης αμβλύνεται απέναντι σε κινδύνους που παράγουν οι ίδιοι.

Χωρίς να απομειώνει τη σημασία των φορέων της κοινωνίας πολιτών, η Τσιβάκου σημειώνει πως κάποιες από τις ΜΚΟ αμφισβήτησης ενσπείρουν κινδύνους στο κοινωνικό πλαίσιο δράσης τους, 'χωρίς ωστόσο να είναι πάντα σε θέση να οδηγήσουν την κοινωνία σε νέα θέση ισορροπίας'. Ως εκ τούτου, μπορεί να συ-

μπεράνει κανείς πως οι ομάδες και οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να αποτελέσουν από μόνες τους φορείς του νέου ηθικού ιδεώδους που τίθεται στο επίκεντρο της διερεύνησης της συγγραφής.

Θα μπορούσε, βεβαίως, αυτό το δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της πραγματείας να ενισχυθεί από μια λεπτομερέστερη αναφορά στις οργανωσιακές πρακτικές γνώσης και εξουσίας στους χώρους εργασίας που τείνουν να επιβληθούν ιδιαίτερα σήμερα. Η ίδια η Τοιβάκου είναι απολύτως ειδική στο θέμα. Οι χώροι αυτοί ομοιάζουν πλέον με ένα είδος 'ηθικών λαβυρίνθων' και οι εργαζόμενοι γνώσης μπορεί να παραμείνουν εντός αυτών αβοήθητοι εντέλει και δίχως οποιονδήποτε ηθικό προσανατολισμό.

'Ηθική και κίνδυνοι'. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας της, η συγγραφέας επεξεργάζεται αναλυτικά την 'παράμετρο της ηθικής'. Προβαίνει σε μια αναλυτική και κριτική επισκόπηση της ηθικής θεωρίας αλλά και των λόγων έκπτωσης όλων των ιστορικών μεταλόγων και συνάγει την αναγκαιότητα ύπαρξης 'ένος κεντρικού θεσμού και της συνοδευτικής αυτού συμβολικής οντολογικής κατηγορίας, ικανού να εκπροσωπεί το κοινό αγαθό και συνεπώς να ανάγεται σε πηγή νοηματοδοτήσεως των κοινωνικών αξιών'. Στο συγκεκριμένο μέρος της πραγματείας της, η Τοιβάκου επιχειρεί να διερευνήσει τους όρους και τις προϋποθέσεις ανάδειξης μιας 'ηθικής της ευθύνης' και της 'εγγύτητας' στην ψηφιακή εποχή.

Στην κατεύθυνση αυτή αποτιμά θετικά την υπέρβαση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής και ηθικής θεώρησης των πραγμάτων, την ανάδυση της 'εταιρικής ευθύνης' ως έννοιας και πρακτικής αλλά και την επαναφορά του πολιτικού συστήματος, του κράτους ως ρυθμιστή ειδικώς στα συμφραζόμενα της σημερινής οικονομικής κρίσης. Από την άλλη όμως μεριά, επισημαίνει τον αρνητικό ρόλο που ασκεί η ηθικολογία-σκανδαλολογία των ΜΜΕ.

Αναφέρεται στον αστερισμό της ηθικολογίας των ΜΜΕ με τον εξής χαρακτηριστικό τρόπο:

Τα ΜΜΕ, και ιδίως τα τηλεοπτικά, εστιάζοντας σε υπαρκτά ή ανύπαρκτα ηθικά παραπτώματα και παραλήψεις, όπως πρόληψη καταστροφών από τεχνολογικά αίτια, υιοθετούν τη μορφή της καταγγελίας προκειμένου να προσδώσουν αληθοφάνεια στα λεγόμενά τους και να ικανοποιήσουν καταπιεσμένα συναισθήματα φθόνου λαϊκών ή μικροαστικών στρωμάτων έναντι των όσων έχουν διακριθεί.

Πέραν της ηθικολογίας και της παθητικότητας που καλλιεργεί η τηλεόραση, η συγγραφέας επισημαίνει πως αρνητικό ρόλο για την ανάπτυξη αληθούς ηθικής στάσης παίζει και η ταχύτατη εναλλαγή των συμβάντων· το τηλεοπτικό κοινό εθίζεται στην έννοια της από οθόνης κάθαρσης.

Σε αυτό το δεύτερο μέρος της πραγματείας η Τσιβάκου αφιερώνει εκ νέου ειδική ενότητα στους εργαζόμενους γνώσης και στην ηθική της ιδιαιτερότητας που θα έπρεπε να τους διέπει. Αναφέρεται σε χαρακτηριστικά παραδείγματα, όπως αυτό του ζιζανιοκτόνου Roundup της εταιρείας Monsanto αλλά και στο φάρμακο της θαλιδομίδης. Η ανάλυση της ‘παραμέτρου της ηθικής’ την οδηγεί στο να θέσει με ενάργεια το διακύβευμα:

Αφού η έκφραση της δημιουργικότητας και, συνεπώς, της ζωής στα διαλείμματα του γίνεσθαι συγκροτείται μέσα στις χωροχρονικές διαστάσεις της εγγύτητας, πώς δύναται τα υποκείμενα γνώσης να υπερβαίνουν αυτούς τους περιορισμούς προκειμένου να αντιμετωπίζουν όχι τον συμμετόχο στην κοινή προσπάθεια, αλλά τον κάθε θιγόμενο από το αναληφθέν έργο ως ισότιμο συνεταιίρο στο παιγνίδι της ζωής; Πώς αναπτύσσεται στον σύγχρονο εργαζόμενο, και κατ’ επέκταση στο σύγχρονο άτομο, μια κατά Γιόνας ουσιαστική και όχι μόνο κανονιστική ηθική; Τι απαιτείται ώστε ο εργαζόμενος γνώσης να δύναται να υπερπηδά το φράγμα της απόστασης και να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως μέλος μιας παγκόσμιας δικτύωσης τεχνολογείν και λέγειν, όπου ο κάθε αφηρημένος άλλος θα γίνεται για το εγώ η συνείδηση που το θέτει προ των ευθυνών του;.

Η συγγραφέας επιχειρεί να απαντήσει σε αυτήν την ηθικο-πρακτική πρόκληση στο δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους του βιβλίου της, το οποίο έχει τον τίτλο: ‘Η υπέρβαση της εγγύτητας. Ηθικός λόγος και θέσμιση’, αλλά και σε όλο το τρίτο και τελευταίο μέρος που έχει τον τίτλο: ‘Η αναβίωση του έθνους’. Θα μπορούσε, πιθανώς, να ανιχνευθεί ένα είδος αμφιγνομίας που λανθάνει στο σημείο αυτό: ωστόσο, ο αμφιρρεπής χαρακτήρας της επιχειρηματολογίας της δεν πρέπει να ιδωθεί ως ένα στοιχείο αδυναμίας αλλά ως ένδειξη γνήσιας ‘αγωνίας’ να βρει την ηθική διέξοδο που αναζητά στη σύγχρονη κατάσταση των πραγμάτων.

Τα πραγματολογικά δεδομένα την υποχρεώνουν να αποδεχθεί ως δεδομένα την εξάπλωση του αξιακού σχετικισμού, τις κλυδωνιζόμενες κοινωνικές σχέσεις, τη στέριση των δυνατοτήτων των σύγχρονων υποκειμένων για αυτοπραγμάτωση, την ακατάσχετη ροϊκή κίνηση, τον σχηματισμό υδαρών και ασταθών συνειδήσεων. Καταλήγει χαρακτηριστικά στο δεύτερο μέρος της εργασίας της:

Τα ανθρώπινα υποκείμενα των πρακτικών γνώσης, με εαυτό σπονδυλωτό ή προσαρμόσιμο [modular], επιβιασμένα στη βάρκα της τεχνολογίας, ταξιδεύουν στο ποτάμι των πληροφοριών ριχνοντας δίχτυα για να συλλέξουν μικροοργανισμούς, φύλλα ή άλλα υλικά.

Η γνήσια αγωνία της συγγραφέως, για την οποία έγινε λόγος λίγο παραπάνω, είναι εμφανής και στο τρίτο και τελευταίο μέρος της εργασίας της, όταν κάνει λόγο, από τη μια μεριά, για την εμφανή έλλειψη: ‘ενός κοινού καθολικού αγαθού που να [...] συναρμόζει αρμονικά [τις όποιες ηθικές πρωτοβουλίες] και να τις

ανάγει σε άξονα νοήματος τροφοδοτικού της κοινωνικής δράσης' και, από την άλλη πάλι, μας προσκαλεί να διερευνήσουμε τον ορίζοντα πέρα από την κατάσταση περιδίνησης και συναισθηματικής ανασφάλειας, εξαιτίας των παγκοσμιοποιημένων ροών, και να στοχασθούμε πάνω στο πώς θα μπορούσαν να συνδυασθούν αρμονικά οι δυνάμεις της εδαφικότητας και αποεδαφικότητας σε ένα καθολικό ιδεώδες και πώς θα μπορούσαν να κείτονται αδελφωμένες η εθνική και η οικουμενική οπτική.

Στον επίλογο της πραγματείας της, 'Το νέο, ηθικό ιδεώδες του κράτους' η Τσιβάκου επιχειρεί να καταδείξει το πλαίσιο εντός του οποίου θα έπρεπε να απαντηθούν τα προηγούμενα ερωτήματα. Αναδεικνύει την αναγκαιότητα θέσπισης ενός νέου εθνικού ιδεώδους, επισημαίνει για ακόμη μια φορά τον ρόλο των εργαζομένων γνώσης και κάνει λόγο για τη σημασία ανάληψης συμβολαιακού τύπου πρωτοβουλιών, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε 'Συμφωνία Εθνικού Πλαισίου' μεταξύ πολιτικού συστήματος και κοινωνίας πολιτών –ανιχνεύει μάλιστα τη δυνατότητα σύνταξης μιας τέτοιας συμφωνίας και στην ελληνική κοινωνία. Ασφαλώς, για κάθε ένα από αυτά τα τέσσερα κομβικά σημεία χρειάζονται περαιτέρω επεξεργασίες από τη σκοπιά τόσο της πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας όσο δε και της οικονομικής-επιχειρηματικής πραγματικότητας.

Η πραγματεία της Τσιβάκου θέτει με ενάργεια και αποφασιστικότητα τα ερωτήματα, την ηθική πρόκληση και το πιθανό πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να απαντήσουμε σε αυτήν.

Ιορδάνης Παπαδόπουλος

Tim Bale, Πολιτική στις χώρες της Ευρώπης: πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και αλληλεπίδρασεις, προλ.-επιμ. Γ. Κωνσταντινίδης, μτφρ. Γ. Μπαρουξής, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2011, σελ. 671

Ποια χαρακτηριστικά οφείλει να διαθέτει ένα πολύ καλό εγχειρίδιο ευρωπαϊκών πολιτικών συστημάτων; Η απάντηση σε αυτή την ερώτηση προφανώς διαφέρει ανάλογα με τις προτιμήσεις και τις προτεραιότητες του εκάστοτε μελετητή/διδάσκοντα. Ωστόσο, μπορούν να επισημανθούν κάποιες βασικές στοχεύσεις με τις οποίες πιθανώς λίγοι θα διαφωνούσαν. Στις επιθυμητές αρετές, λοιπόν, ενός τέτοιου εγχειρίδιου θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε μεταξύ άλλων: α) την υιοθέτηση μιας πραγματικά συγκριτικής προσέγγισης πάνω σε θεματικούς άξονες που αντιστοιχούν τόσο σε κλασικούς όσο και σε επίκαιρους προβληματισμούς του γνωστικού πεδίου· β) μία κατά το δυνατόν επαρκή αποτύπωση της ποικιλομορφίας του ευρωπαϊκού πολιτικού μωσαϊκού και των ιστορικών αφηγηριών των σύγχρονων συστημάτων, αποφεύγοντας όμως τη διολίσθηση στη παρα-